

Hoofdstuk 11

Arbeid in detentie

Een eindeloze werf of werken aan een
rechtvaardige en veilige toekomst?

Liesbeth Naessens, Wouter Wanzeele, Wouter Verheyen

1. Inleiding

Armoede verwijst naar een kluwen van diverse vormen van uitsluiting op verschillende levensdomeinen. Daardoor zijn mensen niet in staat om een leven te leiden dat voldoet aan de menselijke waardigheid (Raeymaeckers, Coene & Hubeau, 2018). Een van die levensdomeinen nemen we in dit hoofdstuk onder de loep, namelijk arbeid. Arbeid is een manier, naast andere, om vorm te geven aan het leven (Sampson & Laub, 1993; Jahoda, 1982; Ward & Maruna, 2007; Bushway & Reuter, 2002). Het is onder meer een manier om een inkomen te verwerven, om aansluiting te vinden bij de samenleving, om zich te ontplooien, om sociale contacten te onderhouden of uit te bouwen.

Uit internationale literatuur blijkt echter dat mensen die in de gevangenis verblijven zowel voor als na hun detentie moeilijk aansluiting vinden bij de arbeidsmarkt en problemen met werk ervaren (Ramakers, van Wilsem, Nieuwbeerta e.a., 2015; Andrews & Bonta, 2010; Alós, Esteban, Jódar e.a., 2015; Wadsworth, 2006; Western, Kling, & Weiman, 2001; van den Berg & Mesters, 2017). In dit hoofdstuk focussen we op de arbeid die verricht wordt in een detentiecontext. Gevangenisarbeid wordt vaak in relatie gebracht met een vlotte re-integratie en hervalpreventie (Saylor & Gaes, 1992, 1997; Alós e.a. 2015). De mate waarin gevangenisarbeid kan bijdragen tot meer welbevinden is minder duidelijk. Dit hoofdstuk is gebaseerd op resultaten van een praktijkgericht onderzoek, van Odisee Hogeschool Brussel (Naessens & Verheyen, 2019). Het onderzoek liep van september 2017 tot september 2019 en ging onder meer na in welke mate gevangenisarbeid kan bijdragen tot meer welbevinden.

We benaderen in dit hoofdstuk gevangenisarbeid vanuit het Good Lives Model (GLM) (Ward & Gannon, 2006) met de vraag hoe die arbeid structureel kan bijdragen tot een goed leven, meer sociale gelijkheid en meer veiligheid in de samenleving. Het Good Lives Model is een rehabilitatiemodel voor mensen die strafbare feiten hebben gepleegd dat vertrekt vanuit een mensenrechtenbenadering. We gaan na wat dit kader ons vertelt over de huidige gevangenisarbeid en wat we vanuit deze casus kunnen leren over het Good Lives Model.

Daarvoor starten we in dit hoofdstuk met een analyse van de huidige regelgeving en praktijk betreffende gevangenisarbeid. Vervolgens staan we stil bij internationale onderzoeksbevindingen naar het verband tussen arbeid en re-integratie en hervulvoorkoming. We lichten het Good Lives Model toe om ten slotte de meerwaarde en tekorten ervan te linken aan een rechtenbenadering van mensen in detentie.

2. Wettelijk kader van de gevangenisarbeid in België

Gevangenisarbeid maakte altijd al deel uit van een vrijheidsberovende straf (Dupont, 1998; Maes, 2009). Afhankelijk van de tijdsgeest werden andere doelstellingen en functies aan gevangenisarbeid toegekend. Voor de Tweede Wereldoorlog was dat voornamelijk een disciplinerende, moraliserende en economische functie. Na de Tweede Wereldoorlog werd een meer resocialiserende functie aan de gevangenisstraf toegekend (Maes, 2009). De wetgeving wat arbeid in detentie betreft lag vervat in artikel 30ter van het Strafwetboek en werd verder uitgewerkt in het Koninklijk Besluit van 21 mei 1965 houdende het algemeen reglement van de strafinrichtingen (ARS).¹ Artikel 30ter van het Strafwetboek stelde dat iedereen die veroordeeld was tot een gevangenisstraf verplicht was om te werken in de strafinrichting. Personen die niet werden bedoeld in dat artikel (personen in voorlopige hechtenis en geïnterneerden) konden facultatief deelnemen aan gevangenisarbeid (art. 63, § 2 ARS). Door het tekort aan werk in de gevangenis en vanwege de detentieomstandigheden werd gevangenisarbeid echter als een gunst en een verzachtende factor van het gevangenisleven ervaren in plaats van een verzwaaring ervan (Maes, 2009). Onder internationale impuls, waarbij steeds meer aandacht besteed werd aan de rechtspositie van gedetineerden, werd in ons land uiteindelijk de Basiswet van 12 januari 2005 betreffende het gevangeniswezen en de rechtspositie van gedetineerden (ook wel de wet Dupont genoemd) van kracht.² Met de Basiswet vervalt het verplichtend en gunstkarakter van gevangenisarbeid. Arbeid wordt in de Basiswet gezien als een recht voor wie in de gevangenis verblijft (Maes, 2009).

De Basiswet uit 2005 wordt gezien als een mijlpaal in de Belgische penitentiaire geschiedenis. Ze vertrekt, net zoals de internationale en Europese regelgeving, vanuit het principe dat mensen in detentie als volwaardige burgers beschouwd moeten worden. Detentie stelt, volgens deze wet, geen einde aan het rechtsburgerschap van de persoon in kwestie. Voor het ontstaan van de Basiswet werd de interne rechtspositie van de mensen in detentie geregeld door een geheel van omzendbrieven en dienstorders. Daardoor was het detentieregime gebaseerd op gunsten die niet afgedwongen konden worden. De rechtspositieregeling was ook niet in overeenstemming met verscheidene internationale verdragen.

Met de Basiswet is er in de huidige Belgische context een formeel wettelijk kader dat de rechtspositie van mensen in detentie regelt. De wet bundelt alle rechten van deze men-

sen. Hoofdstuk VI behandelt van Art. 81 tot en met Art. 86 de gevangenisarbeid. In de algemene bepalingen stelt men dat “de gedetineerde recht heeft om deel te nemen aan de in de gevangenis beschikbare arbeid” (Art. 81). De penitentiaire administratie moet ervoor zorgen dat arbeid beschikbaar is (Art. 82). Deze artikels zorgen ervoor dat het recht op arbeid, dat in de Grondwet is ingeschreven in artikel 23, ook gewaarborgd wordt voor mensen in detentie. Dat recht wordt echter ernstig ingeperkt door de bepaling dat het gaat om ‘beschikbare’ arbeid. Het recht op arbeid afdwingen is onmogelijk als het aanbod in de gevangenis ontoereikend is. Het is de directie van de gevangenis die instaat voor de toewijzing van de beschikbare arbeid aan de mensen in detentie die om arbeid verzocht hebben (Art. 84.§ 1). Een tekort aan arbeidsplaatsen lijkt strijdig met verschillende internationale verdragen waar België partij bij is, zoals het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens (EVRM). Dat blijkt ook uit de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM). Het EHRM oordeelde al dat het gebrek aan toegankelijke gevangenisarbeid bijdraagt aan een schending van artikel 3 van het EVRM (verbod van foltering of onmenselijke en vernederende bestraffing). In de zaak *Mursic v. Croatia* werd de onbeschikbaarheid van gevangenisarbeid bijvoorbeeld als een bijkomende verzwarende factor meegenomen, net als de zeer kleine cel waarin de persoon in detentie moest verblijven.

Met de Basiswet is er in de huidige Belgische context een formeel wettelijk kader dat de rechtspositie van mensen in detentie regelt.

In de Basiswet zijn ook de verschillende doelstellingen van gevangenisarbeid omschreven. Gevangenisarbeid moet aan mensen in detentie de mogelijkheid bieden

“om zinvol hun detentietijd door te brengen; om na hun invrijheidstelling de geschiktheid tot een bestaansactiviteit te behouden, te bevorderen of te verwerven; om hun detentie te verzachten; om verantwoordelijkheden op te nemen, in voorkomend geval ten aanzien van hun naastbestaanden en de slachtoffers; en om, zo daartoe grond bestaat, met het oog op herstel of met het oog op re-integratie, schulden geheel of gedeeltelijk af te betalen” (Art. 82).

Gevangenisarbeid wordt enerzijds een interne functie toegeschreven, aangezien die bijdraagt tot het zinvol doorbrengen van de detentie en als een verzachting van de gevangenisstraf. Anderzijds zijn een aantal doelstellingen gericht op re-integratie en herstel.

Vervolgens stelt de wet dat de tewerkstelling zoveel mogelijk moet overeenstemmen met arbeid in de vrije samenleving (Art. 83. § 1). In 2013 werd echter een wijziging in de wet aangebracht die het volgende toevoegde: “De in de gevangenis beschikbaar gestelde arbeid maakt niet het voorwerp uit van een arbeidsovereenkomst in de zin van de wet van 3 juli 1978 betreffende de arbeidsovereenkomsten” (Art. 83. § 4). Het normaliseringsprincipe dat centraal staat in de Basiswet werd met die toevoeging sterk afgezwakt. Gevangenisarbeid kan dus geen voorwerp uitmaken van een arbeidsovereenkomst.

Afdeling II van hoofdstuk VI van de wet behandelt de inkomsten uit de gevangenisarbeid. Het voorontwerp van de Basiswet voorzag in een normalisering van het loon voor de gevangenisarbeid, dus in overeenstemming met loon voor gelijkaardige activiteiten in de vrije samenleving (Decroly & Van Parys, 2001). Dat haalde echter de finale wettekst niet vanwege budgettaire redenen (Maes, 2012). Mensen in detentie ontvangen een vergoeding voor het door hen geleverde werk. Het bedrag wordt vastgesteld bij een Koninklijk Besluit.³ Het minimumloon bedraagt 0,75 euro per uur (B.S. 3 juli 2019, Art. 2). Mensen die in detentie een opleiding volgen tijdens de arbeidstijd kunnen daarvoor een toelage krijgen die ook vastgelegd wordt met dit Koninklijk Besluit (Art. 86. § 2). Dat bedrag is 0,70 euro per uur (B.S. 3 juli 2019, Art. 6).

De Basiswet heeft zonder twijfel een grote invloed op de penitentiaire wereld. Het rechtendenken ten aanzien van mensen in detentie en het normaliseringsprincipe om detentieschade te vermijden, zijn de concepten waarop de wet geschraagd is (Robert, 2007). Deze wet draagt dat ook verder uit naar de praktijk. Maar zelfs al bij de totstandkoming van de wet zijn wat gevangenisarbeid betreft evenwel belangrijke delen achterwege gelaten waardoor van een 'echte' normalisering geen sprake kan zijn. Het ontbreken van een volwaardig loon voor gevangenisarbeid is daar een voorbeeld van. Ook de wetswijziging omtrent de arbeidsovereenkomst (Art. 83, § 4) en het niet ingebed zijn in de sociale zekerheid versterken het afwijken van de normaliseringsgedachte. Dergelijke aanpassingen hadden tot gevolg dat de wet werd aangepast aan de bestaande praktijk in plaats van andersom (Daems, 2015). Ten slotte wordt de Basiswet slecht zeer fragmentarisch uitgevoerd. De artikelen met betrekking tot gevangenisarbeid treden op 1 januari 2020, 15 jaar na de publicatie van de Basiswet, in werking. Daardoor kregen die artikelen tot op heden weinig vertaling naar de praktijk (Vanhouche, Bauwens & Snacken, 2017).

België staat met zijn moeilijke verhouding tot een wettelijk kader voor gevangenisarbeid zeker niet alleen. Dat blijkt ook uit de resolutie van het Europees parlement rond detentie,⁴ waarbij vier van de 69 aanbevelingen betrekking hebben op gevangenisarbeid. In die aanbevelingen (62-65) wordt zeer duidelijk de link bevestigd tussen opleiding, gevangenisarbeid en latere re-integratie. Om re-integratie succesvol te laten verlopen, dringt de resolutie aan op het aanbieden van gevangenisarbeid die aansluit bij de lokale tewerkstellingsnoden, wat ook relevante en moderne werkstandaarden en productieprocessen vereist. Het aanbieden van arbeid is volgens het Europees Parlement op zich dan ook geen voldoende voorwaarde tot re-integratie; de arbeid moet daarnaast ook kwalitatief zijn. Tot slot volgt ook hier de aanbeveling om gevangenisarbeid beter te verlonen, waarbij het Parlement een rechtvaardig en duurzaam beloningsniveau tot doel stelt. Dezelfde bekommernissen komen nog scherper naar voren in de studie naar "prison conditions and best practices" van het Europees Parlement (2017, p. 7):

"Opportunities to work are very limited, and often far from being useful for reintegration purposes, as jobs offered in prison tend to be unqualified and repetitive, and very different from the reality of outside work. Moreover, work is not always paid, and even when it is, the salary levels tend to be much lower than in the outside world."

3. Wat moeten we ons voorstellen bij gevangenisarbeid vandaag?

We zoomen in op hoe de gevangenisarbeid concreet vorm krijgt in de gevangenis. We focussen op de verschillende vormen van werk die mensen in detentie verrichten, het huidige aanbod van of gebrek aan werk in de gevangenis, de vergoeding en de link met de sociale zekerheid.

3.1 De aard van het werk

In België zijn er verschillende vormen van gevangenisarbeid, met name huishoudelijk- en onderhoudswerk, regiewerk en werk in opdracht van externe bedrijven. Bij het huishoudelijke werk en het onderhoud van het materieel en de gebouwen nemen mensen verschillende taken op in de gevangenis. Voorbeelden zijn de schoonmaak van de gebouwen, herstellingen, de wasserij, onderhoud van de tuin, bedeling van de maaltijden, enzovoort. Daarnaast kunnen mensen tewerkgesteld worden in de verschillende werkplaatsen in de gevangenis. Die arbeid betreft enerzijds het zogenaamde regiewerk en anderzijds het werk voor externe bedrijven. Met regiewerk bedoelt men het werk dat verricht wordt in bijvoorbeeld een smidse, schrijnwerkerij, drukkerij, boekbinderij, kleermakerij en het landbouwcentrum in Ruiselede. Die arbeid gebeurt op vraag van de federale overheidsdienst Justitie. Zo maakten mensen uit de schrijnwerkerij in de gevangenis van Marneffe bijvoorbeeld de meubels voor de nieuwe gevangenis in Leuzen-Hainaut en het Gentse forensisch psychiatrisch centrum (Jaarverslag DG EPI, 2014). Voor het werk dat wordt uitgevoerd binnen de eigen regieateliers wordt het benodigde materiaal voorzien door de gevangenis zelf. Daarnaast wordt binnen de werkplaatsen ook werk verricht voor externe aannemers. Daarbij laten bedrijven werk uitvoeren via gevangenisarbeid. De gevangenisinrichting voorziet in de lokalen, het personeel en de arbeiders. De geschikte machines of materiaal worden door de externe leverancier meegebracht naar de ateliers van de gevangenis om het werk zo optimaal mogelijk uit te voeren. De opdrachten kunnen erg divers zijn: van het samenstellen van elektrische kabels en het maken van bekistingen tot zeer eenvoudig werk, zoals het plooiën van folders of het etiketteren van producten.

3.2 Het aanbod

De Centrale Dienst van de Regie voor Gevangenisarbeid (CDRGA) is verantwoordelijk voor de tewerkstelling van mensen in detentie en het beheer van gevangenisarbeid. De Regie van de Gevangenisarbeid (RGA) probeert om zoveel mogelijk externe bedrijven naar de gevangenis te brengen om zo meer mensen de kans te geven om te werken in de gevangenis. Daartoe werd in 2014 het label Cellmade⁵ gecreëerd (Jaarverslag DG EPI, 2015). Via Cellmade wil men enerzijds gevangenisarbeid promoten als een modern, sterk en herkenbaar merk. Anderzijds werden organisatorische veranderingen doorge-

Ons land is al meermaals op de vingers getikt vanwege het tekort aan arbeidsplaatsen in de gevangnissen.

voerd waarbij mesoteams werden opgericht. Die teams vormen de schakel tussen de centrale RGA in Brussel en de werkhuizen in de gevangnissen in hun regio (Jaarverslag

DG EPI, 2015). Hun opdracht bestaat uit contacten leggen met potentiële klanten (bedrijven) en hen voorstellen om samen te werken via gevangenisarbeid. Het Europees Comité ter Preventie van Foltering en Onmenselijke of Vernederende Behandeling of Bestrafing heeft

ons land al meermaals op de vingers getikt voor het tekort aan arbeidsplaatsen in de gevangnissen (Hermans, 2010; Vanhouche e.a., 2017). Momenteel is het aanbod nog steeds te klein in vergelijking met de vraag naar werk in de gevangnissen. Het aantal mensen dat tewerkgesteld wordt binnen de Belgische gevangnissen varieert van instelling tot instelling, maar gemiddeld heeft ongeveer 40% van de mensen werk. De mate waarin tewerkstelling geboden kan worden is afhankelijk van de faciliteiten die de verschillende gevangnissen kenmerken (bijvoorbeeld plaatsgebrek waardoor er onvoldoende ruimte is voor werkplaatsen, een verouderde infrastructuur, ...). Het te kleine aanbod resulteert in wachtlijsten voor wie wil werken tijdens de detentie.

3.3 De vergoeding

De vergoeding die mensen ontvangen voor de arbeid die ze verrichten in de gevangenis is bijzonder laag. Het minimumloon werd in juni 2019 verhoogd, nadat het 15 jaar lang niet was geïndexeerd. Het zal, zoals gezegd, vanaf 1 januari 2020 0,75 euro per uur bedragen (B.S. 3 juli 2019). Als men mensen een behoorlijke verloning zou toekennen, zou dat de mogelijkheid bieden om al vanuit detentie te kunnen starten met het afbetalen van schulden en daar niet mee te wachten tot na detentie (Maes, 2009). Een evenwaardig loon als buiten de gevangenis zou mensen ook de mogelijkheid geven om verantwoordelijkheid op te nemen door bijvoorbeeld hun familie financieel te ondersteunen of slachtoffers te vergoeden (Nevens, 2007). De keuze om het loon laag te houden, wordt onder meer aangehouden vanuit de vrees dat externe bedrijven geen interesse meer zouden hebben in het uitbesteden van arbeid aan de gevangnissen. Vanuit die optiek probeert Cellmade opdrachtgevers aan te trekken door gevangenisarbeid aan aantrekkelijke prijzen aan te bieden. Men kiest momenteel dus om vooral het aantal arbeidsplaatsen te verhogen of behouden, ten koste van de vergoeding voor de persoon in kwestie. In Duitsland krijgen mensen ook een lage verloning voor de verrichtte gevangenisarbeid, maar men kan wel socialezekerheidsrechten opbouwen (Vanhouche e.a., 2017).

3.4 Sociale zekerheid

Gevangenisarbeid zoals die nu in België georganiseerd is, wordt niet opgenomen in de sociale zekerheid. In de vrije samenleving verleent arbeid toegang tot de sociale zeker-

heid. Zoals eerder gesteld, hebben mensen geen arbeidsovereenkomst aangaande de gevangenisarbeid waardoor zij uitgesloten worden van de sociale zekerheid. Het eindverslag van de commissie 'Basiswet gevangeniswezen en rechtspositie van gedetineerden' bestempelde dat als een vorm van overbestrafing en een bron van vermijdbare detentieschade (Decroly & Van Parys, 2001). Het domein van de sociale zekerheid is ook volgens Maes (2009) een schoolvoorbeeld van een bijkomende vorm van uitsluiting van mensen in detentie uit de samenleving. Het vormt namelijk een verzwarende straf bovenop de vrijheidsstraf. Nochtans stellen de European Standard Minimum Rules voor de behandeling van gedetineerden van 2006 in regel 26.17 letterlijk dat "gedetineerden die werken zoveel mogelijk moeten opgenomen worden in de nationale socialezekerheidsstelsels" (Council of Europe, 2006). Die regels betreffen de minimumstandaarden waaraan een vrijheidsbeneming moet voldoen om menswaardig te zijn. Ze omvatten aanbevelingen voor het beschermen en realiseren van mensenrechten van mensen in detentie. Inperkingen van mensenrechten ten gevolge van detentie moeten zich beperken tot het strikt noodzakelijke.

4. Arbeid als sleutel tot re-integratie en sociale rechtvaardigheid

Mensen in armoede komen proportioneel vaker in de gevangenis terecht (Maes & Put, 2003). Daarnaast wijzen andere profielkenmerken van mensen in detentie (lage scholingsgraad, niet-Belgische nationaliteit) erop dat zij een risicogroep vormen voor wat betreft armoede en sociale uitsluiting (Van Haegendoren, Lenaerts & Valgaeren, 2001). Bovendien blijkt uit internationale literatuur dat er door detentie een bijkomend risico bestaat van uitsluiting op het vlak van werk, sociale relaties, discriminatie, gezondheid, enzovoort na vrijlating (Wakefield & Uggen, 2010).

Opnieuw aansluiting vinden met de samenleving is, met andere woorden, een niet-evidente uitdaging voor mensen die in de gevangenis verbleven. Arbeid kan daar een belangrijke rol in spelen. Werk wordt bijvoorbeeld in het *desistance*-denken als een beschermende factor voor het hervallen in crimineel gedrag beschouwd (Mustard, 2010; Lageson & Uggen, 2013; Maruna, 2001; Sampson & Laub, 2003; Bushway & Reuter, 2002). *Desistance* is namelijk het proces waarbij iemand stopt met strafbaar gedrag te plegen (McNeill, 2006). Werk dat door de betrokkene als waardevol wordt beschouwd, heeft een positief effect op het stoppen met criminaliteit (Crutchfield & Pitchford, 1997; Sampson & Laub, 2003; Visher Winterfield & Coggeshall, 2005; McNeill, 2006; Uggen & Wakefield, 2008). Paradoxaal genoeg stellen we vast dat net de maatschappelijke reactie op misdrijven, via gevangenisstraffen of een vermelding op het strafblad, de kans verlaagt op een (nieuwe) job door stigmatisering of door verminderende werkvaardigheden door (langdurige) afwezigheid op de werkvloer (Freeman, 1999; Holzer, Raphael, & Stoll, 2004; Pager, 2007; Pager, Western & Bonikowski, 2009; Western, 2006). Mensen die eerder in detentie verbleven, blijken vaak werkloos te zijn of komen terecht

in slecht betaalde en onzekere jobs (Alós e.a., 2015; Wadsworth, 2006; Western e.a., 2001).

Als we focussen op gevangenisarbeid stellen we vast dat die al te vaak niet aansluit bij jobs uit de buitenwereld (Western e.a., 2001; Hunter & Boyce, 2009). Dat is dus een bijkomend aspect van uitsluiting. Gevangenisarbeid kenmerkt zich vaak door het repetitief uitvoeren van eenvoudige taken, waardoor de leercapaciteit bij het uitvoeren van dergelijke jobs eerder gering is. De arbeid lijkt bovendien weinig op jobs uit de buitenwereld (Western e.a., 2001; Hunter & Boyce, 2009). Een zestal observaties in de werkplaatsen (Naessens & Verheyen, 2019) maakten daarbij duidelijk dat er nochtans tal van taken zijn die gedetineerden bijvoorbeeld de skills kunnen laten verwerven van een logistiek bediende. Hoewel er dus potentieel is om het werk te laten aansluiten bij het werkveld, werden die taken vaak op zo'n manier georganiseerd dat ze aan complexiteit, verbinding met tewerkstellingsplaatsen buiten de gevangenis en leercapaciteit verliezen. Op basis van die bevindingen kan een negatief effect op de re-integrerende waarde van gevangenisarbeid verwacht worden (Western e.a., 2001; Hunter & Boyce, 2009).

De eerder vermelde schaarste van tewerkstellingsmogelijkheden en de toewijzing door de gevangenisdirecties impliceren bovendien dat gevangenisarbeid nog steeds gezien kan worden als een gunst in de Belgische gevangenis. Door het gebrek aan arbeidsplaatsen nemen mensen in detentie elke job aan om toch werk te hebben (Naessens & Verheyen, 2019). Het spreekt voor zich dat dit de algemene motivatie voor het werk niet ten goede komt. Ook staat het ver van een benadering waarbij men uitgaat van competenties en interesses van mensen. (Gevangenis)arbeid heeft voor mensen echter het potentieel om mogelijkheden van zichzelf te ontdekken en die verder te ontwikkelen. Dat blijft tot op heden in grote mate onbenut binnen de huidige detentiecontext.

Om gevangenisarbeid waardevol te maken en duurzame oplossingen te formuleren voor deze doelgroep, moeten we verder gaan dan gevangenisarbeid linken aan een mogelijk verminderd risico op herval of het beschouwen als tijdverdrijf. Arbeid is een sociaal recht, ook voor wie in de gevangenis verblijft. Een rechtenbenadering is essentieel bij deze doelgroep om te voorkomen dat te sterk gefocust wordt op deze doelgroep als dragers van risico's. Het is namelijk een valkuil dat deze mensen gereduceerd worden tot dader. Warner (2007) omschrijft dit als "narrowing of perspectives". Ook impliceert een rechtenbenadering een maatschappelijke verantwoordelijkheid die moet worden opgenomen. Sociale grondrechten (zoals arbeid, sociale zekerheid, culturele en maatschappelijke ontplooiing) vergen een actief optreden van de overheid om zo tot meer gelijkheid te komen en armoede en sociale uitsluiting te bestrijden (Vandekinderen, Roose, Raeymaeckers e.a., 2018).

Het Good Lives Model vertrekt vanuit een mensenrechtenbenadering. Daarom hanteren we die bril om naar de casus van gevangenisarbeid te kijken. Wat vertelt dit rehabilitatiekader ons over gevangenisarbeid en het potentieel ervan, en wat leren we van deze casus over het GLM?

5. Good Lives Model: via gevangenisarbeid op weg naar een delictvrij leven?

De afgelopen twintig jaar werd het Good Lives Model (GLM) ontwikkeld (Ward & Gannon, 2006; Ward, Mann & Gannon, 2007). Het GLM is een overkoepelend rehabilitatiemodel voor mensen die strafbare feiten hebben gepleegd. De doelstelling van het GLM is tweevoudig: het vermijden of beheersen van het risico op recidive en het bevorderen van het welbevinden van daders (Ward, Rose & Willis, 2012). Het model vertrekt vanuit een mensenrechtenbenadering en menselijke waardigheid (Ward, 2011). Het bijzondere aan dit model is dat het niet louter op risico's, maar op welzijn focust om dat doel te bekomen. Ook in België kent het Good Lives Model zijn ingang in hulpverlening aan mensen die strafbare feiten pleegden (Wanzele, 2018; Bauwens, 2015).

Het GLM omschrijft strafbaar gedrag als een ongepaste wijze om primaire levensbehoeften in te vullen. Primaire levensbehoeften zijn de volgende: gezond leven, kennis verwerven, goed zijn in iets (werk of spel), creativiteit, verbinding, behoren tot een groep, autonomie, plezier/geluk ervaren, zingeving, innerlijke rust (Ward & Gannon, 2006). Die behoeften zijn universeel: we hebben allemaal dezelfde fundamentele noden. Hoe we die invullen (secundaire levensbehoeften) is echter verschillend per persoon. Ieders weg naar die primaire levensbehoeften is met andere woorden uniek. Strafbaar gedrag kan bijvoorbeeld vervangen worden door een gepaste wijze om die levensbehoeften te bekomen. Zo kan iemand die innerlijke rust nastreeft via middelengebruik (en om dat te betalen diefstallen pleegt), die innerlijke rust ook bekomen via meditatie of sport. Essentieel bij deze benadering is dat de persoon in kwestie beluisterd wordt in wat hij of zij zelf belangrijk vindt in het leven.

De sterkte van het GLM ligt in het feit dat het mensen die criminele feiten pleegden effectief als mens benadert en hun welzijn evenwaardig naast risicobeheersing plaatst. Het GLM maakt duidelijk welke noden voor mensen belangrijk zijn met het oog op minder criminaliteit (Ward, Rose & Willis, 2012). Hoe meer die individuele noden op sociaal aanvaardbare manieren bij iemand ingevuld zijn, hoe minder groot de kans op het stellen (of herhalen) van strafbaar gedrag (Fortune, Ward & Willis, 2011).

De sterkte van het Good Lives Model ligt in het feit dat het mensen die criminele feiten pleegden als mens benadert en hun welzijn evenwaardig naast risicobeheersing plaatst.

Inherent aan het GLM is de fundamenteel andere houding ten aanzien van mensen die begeleid worden, waardoor ze beduidend meer gemotiveerd zijn voor begeleiding en gedragsverandering (Mann, Webster, Schofield & Marshall, 2004; Marshall, Marshall, Ward, Mann e.a., 2005; Simons, McCullar & Tyler, 2006; Ward, Mann, & Gannon, 2007). Ook neemt hun probleemoplossend vermogen toe (Simons e.a., 2006). Wanneer mensen in detentie begeleiding, zorg en ondersteuning zien als een middel om waardevolle

doelen te bereiken, zijn ze meer gemotiveerd voor verandering (Ward, Yates & Willis, 2012). Door een toegenomen motivatie voor begeleiding en verandering haken mensen minder af. Die uitval geldt bijvoorbeeld bij mensen die seksueel grensoverschrijdend gedrag stelden als risicofactor voor herval (Hanson & Bussière, 1998). Bovendien worden minder risicofactoren weerhouden bij mensen die een therapie op basis van het GLM beëindigen (Barnett, Manderville-Norden & Rakestrow, 2014).

Er zijn vandaag nog onvoldoende langetermijnstudies om de effectiviteit van het model ten volle aan te tonen. Toch blijkt uit de eerste studies, bij mensen die seksueel gedrag stelden, beduidend minder herval bij begeleiding op basis van het GLM (Marshall, Marshall, Seran e.a., 2011). Evenzeer werd een positieve invloed aangetoond bij therapieprogramma's die analoog met het GLM zijn (Pomp, 2009; Ward & Maruna, 2007). Die hoopgevende indicaties vragen om verder onderzoek naar het antwoord dat men formuleert op criminaliteit (Marshall e.a., 2011; Ward & Maruna, 2007; Willis, Ward & Levenson, 2014; Willis & Ward, 2013).

5.1 Het Good Lives Model en gevangenisarbeid

Wat leert de benaderingswijze van het GLM ons over de huidige organisatie van gevangenisarbeid? Werk hebben aan zich is geen fundamentele levensbehoefte. Het is echter wel een secundaire levensbehoefte via welke mensen een of meerdere primaire levensbehoefte(n) kunnen invullen. In onze huidige samenleving is werk (als betaalde arbeid) een toegangspoort tot andere levensdomeinen om kwaliteit in het leven te voorzien, zoals voeding, huisvesting, gezondheid en mobiliteit. Gevangenisarbeid heeft het potentieel om mensen in detentie gedurende hun verblijf in de gevangenis meer tot hun belangrijkste levensbehoeften te laten komen. Werk op maat, de garantie op een job, gepaste opleiding en vorming, een menswaardige verloning en het opbouwen van sociale zekerheid kunnen zo welzijnsversterkend zijn, waardoor de re-integratie kan worden bevorderd.

Het GLM benoemt verschillende obstakels die het vervullen van primaire levensbehoeften in de weg kunnen staan (Ward & Fisher, 2005). Naast persoonsgebonden obstakels, zoals een verstandelijke beperking of impulsief gedrag, wordt naar externe obstakels verwezen. Het gaat dan om omgevingsfactoren zoals maatschappelijke omstandigheden. Wanneer omgevingsfactoren in de weg staan om bepaalde levensbehoeften te bereiken, is er nood aan verandering van de context.

Vanuit bovenstaande schets van het wettelijke kader, de literatuur en de praktijk stellen we vast dat de context waarin gevangenisarbeid plaatsvindt veel obstakels met zich meebrengt die het vervullen van de primaire levensbehoeften in de weg staan. Zo kan autonomie via een inkomen belemmerd worden door het ontbreken van werk: binnen en buiten de gevangenis zijn mensen namelijk afhankelijk van dat inkomen om materieel welbevinden te ervaren. Monotoon en weinig uitdagend werk staat mogelijk in de weg van het bevredigen van de noden creativiteit, kennis opdoen en het goed zijn

in iets. Het wettelijk kader stelt mensen in detentie bij gevangenisarbeid in een onbeschermde positie, waardoor de kans op misbruik en uitbuiting vergroot. Dat kan onder meer de innerlijke rust en het ervaren van plezier bemoeilijken.

Wat leert de casus van gevangenisarbeid ons over het GLM? De externe obstakels waarop men botst bij het proberen realiseren van primaire levensbehoeften tonen de structurele tekorten en uitsluitingsmechanismen waar mensen in detentie mee geconfronteerd worden. Die obstakels in individuele levens kunnen collectief benaderd worden. Welbevinden bij mensen in en na detentie kan slechts gerealiseerd worden als dat een vertaling krijgen in structurele oplossingen. Het GLM is een rehabilitatiemodel dat focust op het individueel welbevinden van mensen en hun individueel veranderingsproces. Via het GLM wordt duidelijk dat gevangenisarbeid, onder de juiste voorwaarden, het individueel welzijn kan verhogen. Tegelijk legt het de obstakels bloot waar mensen in detentie tegenaan lopen. Die structurele problemen geven aan dat een individuele benadering tekortschiet als een antwoord op criminaliteit als maatschappelijk fenomeen en een algemene preventieve aanpak daarvan (Wacquant, 2001; Pollack, 2004; Garrett, 2016; Cummins, 2016). Het GLM toont in die zin dat gevangenisarbeid het welzijn van mensen in detentie slechts kan verhogen als dat gepaard gaat met een structurele aanpak van de obstakels waarmee ze worden geconfronteerd. Het gaat dan zowel over een verbetering van de arbeidsvoorwaarden in de gevangenis als over een verbetering van de context buiten de gevangenis.

6. Besluit

Gevangenisarbeid kende diverse functies door de tijd heen. We stellen vast dat de resocialiserende en normaliserende functie van gevangenisarbeid nooit ten volle werd waargemaakt. Sterker nog: de kansen om in te zetten op structurele verandering op wetgevend vlak werden niet benut, waardoor momenteel vooral de bestaande praktijk wordt bevestigd. Het ontbreken van een arbeidsovereenkomst, de lage vergoeding en het gebrek aan sociale zekerheid zijn slechts enkele voorbeelden. De uitsluiting uit de samenleving wordt op die manier versterkt. Vooral voor mensen die zich al bij aanvang van detentie in een economisch zwakke positie bevonden, kunnen die tekorten het zwaarst wegen.

Via het GLM wordt duidelijk dat degelijk werk iemands individuele leven kan beïnvloeden. Het kan leiden tot meer welzijn, waardoor ook de kans op herval mogelijk daalt. Gevangenisarbeid beschouwen we vanuit dit perspectief als een opportuniteit om mensen beter aansluiting te doen vinden bij de samenleving. Wanneer zij daardoor in goede levens- en werkomstandigheden terechtkomen, kan dat bijdragen tot een veiligere samenleving.

Het analyseren van (gevangenis)arbeid door de conceptuele lens van het GLM is belangrijk vanwege het individueel welbevinden en het voorkomen van herval. In een context

waar vaak naar mensen gekeken wordt vanuit risico's is deze benadering erg waardevol. Sterker nog is dat via het GLM de externe obstakels kunnen worden blootgelegd waar individuen op stoten bij het realiseren van hun primaire levensbehoeften. Het aanpakken van de externe obstakels, zoals de maatschappelijke omstandigheden, zou niet enkel een bijkomende doelstelling van het GLM moeten zijn, maar zou voor elke professional die betrokken is op deze problematiek centraal moeten staan. De analyse toont aan dat de huidige praktijk en wetgeving omtrent gevangenisarbeid tekortschiet om tegemoet te komen aan de noden van mensen in en na detentie. Om een antwoord te bieden op die externe obstakels is een rechtenbenadering, waarbij collectieve verantwoordelijkheid voorop staat, essentieel.

Dat impliceert dat niet enkel de hoeveelheid beschikbare jobs in de gevangenis drastisch omhoog moet (tot een maximale bezetting). Gevangenisarbeid op maat van de noden en aansluitend op de ontwikkelingsmogelijkheden van de gedetineerden vraagt ook diversifiëring van het aanbod. De lonen kunnen in de gevangenis niet onder het algemeen minimumloon liggen en werken binnen de gevangenis op basis van (collectieve en individuele) arbeidsovereenkomsten kan wederkerigheid voorzien via de sociale zekerheid: bijdragen en rechten opbouwen. Dat zijn veranderingen die zich opdringen om zowel de kans op verdere uitsluiting als de kans op herval te laten afnemen.

De echte uitdaging voor mensen begint bij het verlaten van de gevangenis. Om als ex-gedetineerde mee te concurreren op de arbeidsmarkt is meer nodig dan bovenstaande investeringen in gevangenisarbeid. Ook in de samenleving zijn rechtvaardigere arbeidsomstandigheden nodig. Het is noodzakelijk om het huidige economisch systeem in vraag te stellen om dat te bewerkstelligen. Zo kan vermeden worden dat de meest kwetsbare doelgroepen zoals (ex-)gedetineerden terechtkomen in de minst aantrekkelijke jobs met de slechtste arbeidsvoorwaarden. Het GLM toont aan dat, in het kader van zowel het individueel en algemeen belang, dat geen adequate werkwijze is.

Noten

1. B.S. 13 juli 1965.
2. B.S. 1 februari 2005.
3. Koninklijk besluit van 26 juni 2019 tot vaststelling van het bedrag en de toekenningsvoorwaarden van de inkomsten uit arbeid en van de opleidingstoelage en tot vaststelling van de voorwaarden waaronder de tijd besteed aan vormingsactiviteiten in de gevangenis met arbeidstijd wordt gelijkgesteld, B.S. 3 juli 2019.
4. Resolutie van het Europees Parlement van 5 oktober 2017 over penitentiaire systemen en de omstandigheden in de gevangenis (2015/2062(INI)), via http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0385_NL.html
5. Zie www.Cellmade.be

Bibliografie

- Alós, R., Esteban, F., Jódar, P. & Miguélez, F. (2015). Effects of prison work programmes on the employability of ex-prisoners. *European Journal of Criminology*, 12(1), 35-50.
- Andrews, D.A. & Bonta, J. (2010). *The psychology of criminal conduct (5th edition)*. New Providence, NJ: LexisNexis Matthew Bender.
- Barnett, G.D., Manderville-Norden, R. & Rakestrow, J. (2014). The Good Lives Model or relapse prevention: What works better in facilitating change? *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 26(1), 3-33.
- Bauwens, A. (2015). Positieve kijk helpt gedetineerden. Maar je hebt dan wel partners nodig. Geraadpleegd via <https://sociaal.net/achtergrond/positieve-kijk-helpt-gedetineerden>.
- Bushway, S. & Reuter, P. (2002). Labor markets and crime risk factors. In L.W. Sherman, D.P. Farrington, B.C. Welsh, & D.L. MacKenzie (eds.), *Preventing crime*. Routledge: Abingdon.
- Cummins, I. (2016). Reading Wacquant: social work and advanced marginality. *European Journal of Social Work*, 19(2), 263-274.
- Commissie "Basiswet gevangeniswezen en rechtspositie van gedetineerden" (commissie-Dupont), Voorontwerp van basiswet gevangeniswezen en rechtspositie van gedetineerden. Conceptnota externe rechtspositie van veroordeelde gedetineerden en instelling van penitentiaire rechtbanken, 2000.
- Council of Europe (2006). Recommendation No.2 of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules. Geraadpleegd via <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=955747>
- Crutchfield, R.D. & Pitchford, S.R. (1997). Work and crime: the effects of labor stratification. *Social Forces*, 76, 93-118.
- Daems, T. (2015). 'All that glitters is not Golder': enkele bedenkingen bij rechtsontwikkelingen voor gedetineerden, naar aanleiding van een decennium basiswet gevangeniswezen. *Panopticon: Tijdschrift voor Strafrecht, Criminologie en Forensisch Welzijnswerk*, 36(1), 1-8.
- Decroly, V. & Van Parys, T. (2001) *Eindverslag van de commissie "basiswet gevangeniswezen en rechtspositie van gedetineerden"*.
- Directoraat-generaal Penitentiaire Inrichtingen (2015). *Jaarverslag DG EPI 2014*. Geraadpleegd via https://justitie.belgium.be/nl/nieuws/andere_berichten/news_2015-06-22.
- Directoraat-generaal Penitentiaire Inrichtingen (2016) *Jaarverslag DG EPI 2015*. Geraadpleegd via https://justitie.belgium.be/nl/nieuws/andere_berichten_30.
- Dupont, L. (1998). *Op weg naar een beginselenwet gevangeniswezen (Vol. 11)*. Leuven: University Press.
- European Parliament, Policy Department C, Prison Conditions in the Member States: Selected European Standards and Best Practices, January 2017. Geraadpleegd via [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/583113/IPOL_BRI\(2017\)583113_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/583113/IPOL_BRI(2017)583113_EN.pdf)
- Fortune, C-A., Ward, T. & Willis, G.M. (2011). The rehabilitation of offenders: Reducing risk and promoting better lives. *Psychiatry, Psychology & Law*, 19(5), 1-15.
- Freeman, R.B. (1999). The economics of crime. In O. Ashenfelter & D.E. Card (eds.), *Handbook of labor economics (Vol. 3C)*. Amsterdam: Elsevier Science.
- Garrett, P.M. (2016). Confronting neoliberal penalty: Placing prison reform and critical criminology at the core of social work's social justice agenda. *Journal of Social Work*, 16(1), 83-103.
- Jahoda, M. (1982). *Employment and unemployment: A social-psychological analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hanson, R.K. & Bussière, M.T. (1998). Predicting relapse: A meta-analysis of sexual offender recidivism studies. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66(2), 348-362.
- Hermans, C. (2010). Rapport CPT 2009. *FATIK*, 128, 21-32.
- Holzer, H.J., Raphael, S. & Stoll, M.A. (2004). Will employers hire ex-offenders? Employer perceptions, background checks and their determinants. In M. Patillo-McCoy, D. Weiman & B. Western (eds.) *Imprisoning America: the social effects of mass incarceration*. New York: Sage.

- Hunter, G. & Boyce, I. (2009). Preparing for employment: prisoners' experience of participating in a prison training programme. *The Howard Journal of Crime and Justice*, 48(2), 117-131.
- Lageson, S. & Uggen, C. (2013). How work affects crime – and crime affects work – over the life course. In C.L. Gibson & M.D. Krohn (eds.), *Handbook of life-course criminology: Emerging trends and directions for future research*. New York: Springer.
- Maes, E. (2009). *Van gevangenisstraf naar vrijheidsstraf: 200 jaar Belgisch gevangeniswezen*. Antwerpen: Maklu.
- Maes, E. (2012) From prison sentence to deprivation of liberty. A brief history of two centuries of legal regulation of the Belgian prison regime (1795-2006). *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 20(1), 81-97.
- Maes, E. & Put, J. (2003). Armoede en vrijheidsberoving: een vicieuze cirkel. In: J. Vranken, K. De Boyser & D. Dierckx (red.), *Armoede en sociale uitsluiting Jaarboek 2003* (pp. 155-173). Leuven/Leusden.
- Mann, R.E., Webster, S.D., Schofield, C. & Marshall, W.L. (2004). Approach versus avoidance goals in relapse prevention with sexual offenders. *Sex Abuse*, 16, 65-75.
- Marshall, W.L., Ward, T., Mann, R.E., Moulden, H., Fernandez, Y.M., Serran, G. & Marshall, L.E. (2005). Working positively with sexual offenders: Maximizing the effectiveness of treatment. *Journal of Interpersonal Violence*, 20, 1096-1114.
- Marshall, W.L., Marshall, L.E., Seran, G.A. & O'Brien, M.D. (2011). *Rehabilitating sexual offenders: A strength-based approach*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Maruna, S. (2001). *Making good: How ex-convicts reform and rebuild their lives*. Washington, D.C.: APA.
- McNeill, F. (2006). A desistance paradigm for offender management. *Criminology & Criminal Justice*, 6(1), 39-62.
- Mustard, D.B. (2010). How do labor markets affect crime? New evidence on an old puzzle. In B.L. Benson & P.R. Zimmerman (eds.), *Handbook on the economics of crime*. New York: Edward Elgar Publishing.
- Naessens, L. & Verheyen, W. (2019). *Een logistieke opleiding aanbieden via werkplekleren in de gevangenis: een niet te missen opportuniteit?* Brussel: Odisee Hogeschool Brussel.
- Nevens, K. (2007). Penitentiaire arbeid: dringt het arbeidsrecht de gevangenis binnen? *Tijdschrift voor Sociaal Recht*, 2007(3), 231-302.
- Pager, D. (2007). *Marked: Race, crime and finding work in an era of mass incarceration*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pager, D., Western, B. & Bonikowski, B. (2009). Discrimination in a low-wage market: A field experiment. *American Sociological Review*, 74, 777-799.
- Pollack, S. (2004). Anti-oppressive social work practice with women in prison: Discursive reconstructions and alternative practices. *British Journal of Social Work*, 34(5), 693-707.
- Pomp, E. (2009). *Het Good Lives Model. Een literatuurstudie*. Expertisecentrum Forensische Psychiatrie. Geraadpleegd via de website van Expertisecentrum Forensische Psychiatrie: <https://files.enflow.nl/fd9938a8-0039-4987-ae4-d3773cabfd43/799d99d7-9ba1-4b44-9b3c-bb084d4f19ea/publicaties/efp-good-lives-model-literatuurstudie.pdf>.
- Raeymaeckers, P., Coene, J. & Hubeau, B. (2018). Inleiding. Over armoede en Beleid. In: J. Coene, P. Raeymaeckers, B. Hubeau, T. Goedemé, R. Remmen & A. van Haarlem (red.), *Armoede en sociale uitsluiting, Jaarboek 2018* (pp. 23-40). Leuven/Den Haag: Acco.
- Ramakers, A., van Wilsem, J., Nieuwbeerta, P. & Dirkzwager, A. (2015). Down before they go in: A study on pre-prison labour market attachment. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 21(1), 65-82.
- Robert, L. (2007). *Poreuze muren. Normalisering van de gevangenis in de vloeibare moderniteit. Zygmunt Bauman: de schaduwzijde van de vloeibare moderniteit*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Sampson, R.J. & Laub, J.H. (1993). *Crime in the making: pathways and turning points through life*. Cambridge: Harvard University Press.

- Sampson, R.J. & Laub, J.H. (2003). Life-course-desisters? Trajectories of crime among delinquent boys followed to age 70. *Criminology*, 41, 555-592.
- Saylor, W.G. & Gaes, G.G. (1992). The post-release employment project: Prison work has measurable effects on post-release success. *Federal Prisons Journal*, 2(4), 33-36.
- Saylor, W.G. & Gaes, G.G. (1997). Training inmates through industrial work participation and vocational and apprenticeship instruction. *Corrections Management Quarterly*, 1(2), 32-43.
- Simons, D.A., McCullar, B. & Tyler, C. (2006). *Evaluation of the Good Lives Model approach to treatment planning*. Paper presented at the 25th Annual Association for the Treatment of Sexual Abusers Research and Treatment Conference. Chicago, Illinois.
- Uggen, C. & Wakefield, S. (2008). What have we learned from longitudinal studies of work and crime? In A.M. Liberman (ed.), *The long view of crime: a synthesis of longitudinal research* (pp. 198-240). New York: Springer.
- van den Berg, C.J.W. & Mesters, G. (2017). The employment-crime association for individuals convicted of a sex offence in their youth. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 3, 440-467.
- Vandekinderen, C., Roose, R., Raeymaeckers, P. & Hermans, K. (2018). Sociaalwerkconferentie 2018, Sterk Sociaal Werk.
- Van Haegendoren, M., Lenaerts, S. & Valgaeren, E. (2001). *De Gemeenschap achter de tralies. Onderzoek naar de behoeften van gedetineerden aan maatschappelijke hulp- en dienstverlening*. Diepenbeek: Sociaal economisch instituut.
- Vanhouche, A., Bauwens, A. & Snacken, S. (2017). Arbeid en arbeidstoeleiding in de gevangenis. In: K. Beyens & S. Snacken (red.), *Straffen: Een penologisch perspectief*. Antwerpen: Maklu.
- Visher, C.A., Winterfield, L. & Coggeshall, M.B. (2005). Ex-offender employment programs and recidivism: A meta-analysis. *Journal of Experimental Criminology*, 1, 295-315.
- Wacquant, L. (2001). The penalisation of poverty and the rise of neo-liberalism. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 9(4), 401-412.
- Wadsworth, T. (2006). The meaning of work: Conceptualizing the deterrent effect of employment on crime among young adults. *Sociological Perspectives*, 49, 343-368.
- Wakefield, S. & Uggen, C. (2010). Incarceration and stratification. *Annual review of sociology*, 36, 387-406.
- Wanzelee, W. (2018). Verdienen plegers seksueel grensoverschrijdend gedrag een goed leven? Focus op welzijn verkleint kans op herval. Geraadpleegd via <https://sociaal.net/achtergrond/plegers-seksueel-grensoverschrijdend-gedrag>.
- Ward, T. (2011). Human rights and dignity in offender rehabilitation. *Journal of Forensic Psychology Practice*, 11, 103-123.
- Ward, T. & Gannon, T. (2006). Rehabilitation, etiology, and self-regulation: The Good Lives Model of sexual offender treatment. *Aggression and Violent Behavior*, 11, 77-94.
- Ward T. & Fisher D.D. (2005). New ideas in the treatment of sexual offenders. In: W.L. Marshall, Y. Fernandez, L. Marshall, & G.A. Serran (eds.), *Sexual offender treatment: Issues and controversies*. West Sussex, UK: John Wiley & Sons, Ltd.
- Ward, T., Mann, R.E. & Gannon, T.A. (2007). The good lives model of offender rehabilitation: Clinical implications. *Aggression and Violent Behavior: A Review Journal*, 12, 87-107.
- Ward, T. & Maruna, S. (2007). *Key ideas in criminology. Rehabilitation: Beyond the risk paradigm*. New York, NY: Routledge.
- Ward, T., Rose, C. & Willis, G. (2012). The rehabilitation of offenders: Good lives, desistance, and risk reduction. In: G. Davis & A. Beech (eds.), *Forensic Psychology 2nd ed.* Oxford, UK: Wiley Blackwell.
- Ward, T., Yates, P.M. & Willis, G.M., (2012). The Good Lives Model and the risk need responsivity model. A critical response to Andrews, Bonta, and Wormith (2011). *Criminal Justice and Behavior*, 39(1), 94-110.

- Warner, K. (2007). Against the narrowing of perspectives: How do we see learning, prisons and prisoners? *Journal of Correctional Education*, 170-183.
- Western, B., Kling, J.R. & Weiman, D.F. (2001). The labor market consequences of incarceration. *Crime & delinquency*, 47(3), 410-427.
- Western, B. (2006). *Punishment an inequality in America*. New York: Russel Sage Foundation.
- Willis, G. & Ward, T. (2013). The good lives model: Does it work? Preliminary evidence. In L. Craig, L. Dixon, & T.A. Gannon (eds.), *What works in offender rehabilitation: An evidence based approach to assessment and treatment*. West Sussex, UK: John Wiley & Sons, Ltd.
- Willis, G.M., Ward, T. & Levenson, J.S. (2014). The Good Lives Model (GLM): An evaluation of GLM operationalization in North American treatment programs. *Sexual Abuse: Journal of Research and Treatment*, 26(1), 58-81.